

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RƏNA MAQSUDƏLİ QIZI HƏSƏNOVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ GÜZƏŞT BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ
(İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ MATERIALLARI
ƏSASINDA)

5714.01-Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru

Həcər Emin qızı Hüseynova

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası və Müasir Azərbaycan dili kafedraları

Müdafiə _____ 2017-ci il saat ____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dilçilik elmində, xüsusən də onun tərkib hissələrindən biri olan tipoloji dilçilik sahəsində tədqiqatlar aparılmaqdadır və bu tədqiqatlar dilçilik elmi üçün çox faydalıdır. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında müxtəlif dil hadisələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və fərqlərin müəyyənləşdirilməsi dilöyrənmə prosesinə öz müsbət təsirini göstərir, çünki dil tiplərinə xas özəlliklər müqayisə zamanı aşkarlanaraq üzə çıxır. Müqayisə olunan hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlələrdən ibarət olsa da, budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanma vasitələrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Tədqiqat işi müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin və onlarda olan variativliyin tədqiqinə həsr edilmişdir. İngilis və Azərbaycan dillərində danışıq aktının müvəffəqiyyətlə reallaşması üçün dilçiliyin sintaksis sahəsində daha çox istifadə olunan tabeli mürəkkəb cümlələrin və bu tipli cümlələrdə variativliyin hələ də lazımi səviyyədə tədqiq olunmaması təəssüf doğurur. Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə variativlik məsələsindən bu və ya digər şəkildə bəhs edilsə də, onların dilimizdəki qarşılığı ilə müqayisə edilməsi məsələsi indiyə qədər ayrıca və əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi məsələsi ilk dəfədir ki, bizim tədqiqat işimizdə əsaslı şəkildə araşdırılaraq öyrənilmişdir ki, bu da həmin tədqiqatın mövzusunun aktual olmasını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaksis bölməsinə daxil olan güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin normada və danışıq aktında variativlik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi genetik baxımdan yaxın olmayan müxtəlif dil sistemlərinə malik olan ingilis və Azərbaycan dillərində geniş işlənmə dairəsinə malik güzəşt budaq cümləsini təqdim edən vasitə və ya qrammatik elementləri araşdırmaqdan,

onları Azərbaycan dilindəki analoqları ilə müqayisə etməkdən, hər iki dildə güzəşt budaq cümləsində struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərində baş verən variativlik çalarlarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Hər iki dildə mövcud olan bu vahidlərin reallaşmasında baş verən variativ xüsusiyyətlərə eksperiment vasitəsilə aydınlıq gətirilir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- ingilis və Azərbaycan dillərində variativliklə bağlı mövcud olan elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması, öyrənilməsi;

- tədqiqata cəlb edilmiş ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi;

- ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri baş cümləyə bağlayan qrammatik vasitələrin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi;

- Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri baş cümləyə bağlayan qrammatik vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;

- müqayisəyə cəlb edilən dillərdə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri melodik, temporal və dinamik baxımdan eksperimentə cəlb etmək məqsədilə müvafiq dil materialının seçilməsi;

- seçilmiş dil materialının sistemləşdirilməsi, auditor təhlil edilməsi və diktorların iştirakı ilə kompüterə yazılması;

- seçilmiş dil materiallarının "PRAAT" proqramı əsasında kompüter təhlili;

- ingilis və Azərbaycan dillərində eksperimentə cəlb edilmiş cümlələrin köməyi ilə müəyyən nəticələrin alınması;

- ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənməsində və tələffüzündə norma və variant münasibətlərinin araşdırılması, öyrənilməsi;

- tədqiqata cəlb edilmiş hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik, temporal və dinamik variativliyin müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirilərək yekun nəticələrin əldə edilməsi.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərə xas olan dil hadisələrinə həsr olunduğundan, biz tədqiqatda başlıca olaraq müasir dilçilikdə qəbul edilmiş aşağıdakı metodlardan istifadə etmişik:

1. Müqayisəli metod;
2. Müqayisəli-qarşılaşdırma metodu;
3. Sinxron-təsviri metod;
4. Müşahidə metodu;
5. Eksperimental təhlil metodu.

Tədqiqat işi eksperimental xarakter daşdığı üçün, bu qəbildən olan işlərdə geniş tətbiq edilən “PRAAT” proqramından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müqayisə olunan hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən kifayət qədər bəhs olunsa da, onların işlənməsində mövcud variativliyin üzə çıxarılması sahəsində demək olar ki, tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu vaxta kimi həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-funksional və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyi müqayisəli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Tədqiqat işinin müqayisəli və tipoloji aspektdə yerinə yetirilməsi bu işin daha sanballı olmasına təsir göstərir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında aparılmış tədqiqat işində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində özünü göstərən oxşar və fərqli cəhətlərin təcrübi yolla araşdırılması işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativlilik mexanizmi və prinsipləri üzrə nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada əldə edilmiş nəticələrdən norma və variant problemlərinin şərh zamanı, eləcə də tipologiya fənninin tədrisində geniş istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın nəticələrindən dil-danışq vahidlərinin variativliyinə həsr olunmuş mühazirə və seminarlarda, müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində bəhrələnmək olar.

Tədqiqatın materialı. Tədqiqat üçün dil materialları, nümunələr müasir ingilis, amerikan və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən, eləcə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii ədəbiyyatdan seçilmişdir.

Müdafiyəyə təqdim olunan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiyəyə təqdim edilir:

- İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə variativliyin yaranma xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir;

- İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə variativliyə bir sıra amillər təsir edir;

- Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tələffüzündə norma və variant qarşılaşdırılması baş verir;

- Genetik və sistematik baxımdan fərqli olan ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə struktur və intonasiya xüsusiyyətlərinin variativliyində oxşar və fərqli cəhətlər vardır;

- İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrdə melodik, temporal və dinamik baxımdan variativlik özünü büruzə verir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmiş və orada müzakirə edilərək növbəti mərhələyə təqdim edilməsi məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də Rusiya, Ukrayna, Almaniya, Kanadada nəşr edilən dünya səviyyəli toplularda məqalə və konfrans materialları kimi çap edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyada güzəşt budaq cümlələrinin həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili əks olunmuş cədvəllər və qrafiklər əlavə bölməsində verilmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, material və metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “*İngilis və Azərbaycan dillərində variativlik probleminin qoyuluşu*” adlanan birinci fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin “*Ümumi qeydlər*” adlı birinci yarım fəslində variativlik anlayışı barədə ümumi məlumat verilir.

Tədqiqatın birinci fəslinin “*İngilis dilçiliyində mürəkkəb cümlələrdə variativlik probleminə dair*” adlanan ikinci yarım fəslində variativliyin aparıcı qollarından biri olan fonetik variativlik haqda ümumi məlumat əks olunmuşdur. Bu fəsildə “variativlik” anlayışı ilə bəzən onunla eyniləşdirilən digər bir anlayış “variant” arasında olan fərqlər araşdırılır. Variantlıq - ümumdil xüsusiyyəti, variativlik isə dil

vahidlərinin xüsusiyyətidir. Variativliyin təməli dilin təbiətindən doğur və variativləşmə dilin mövcud olmasının əsas yollarından biridir. Əslində variativlik hər hansı bir dil vahidinin sadəcə dəyişməsinə deyil, yeni mahiyyətin, məziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmayan modifikasiyadır.¹

Variativlik – dil prosesidir və danışanın ekspressivlik, səslənən nitqdə öz fikirlərini və hisslərini ifadə etmək bacarığını əks etdirir. Variantlığa isə, dil öyrənənin nöqteyi-nəzərindən, verilmiş dil kəsiyində, dəyişməz, stabil bir hal kimi baxıla bilər. Belə ki, biz ingilis dilində amerika, britaniya, avstraliya və s. variantların olmasını göstərə bilərik.

Məlum olduğu kimi, dilin əsas struktur-semantik vahidi sözdür və variativlik sözün hər üç tərəfini əhatə edir: fonetik, morfoloji və semantik. Sözün variativliyində əsas problem eynilikdir, belə ki, variativlik sözün eyniliyini itirmədən səs tərkibinin dəyişməsi və ya struktur dil vahidinin mənasının dəyişməsilə bağlıdır.

Variativ münasibət dilin bütün səviyyələrinə, o cümlədən sintaktik səviyyəyə də xasdır. Variativliklə yanaşı sintaktik vahidlərin sinonimliyi ilə bağlı xeyli sayda nəzəri konsepsiyalar da mövcuddur. Bununla bərabər dil hadisəsinin mahiyyətinin şərhində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi vardır və bu fikir ayrılığı, hər şeydən əvvəl, “variant-invariant” dixotomiyasının şərhində özünü büruzə verir.

Sintaktik sinonimliyin və sintaktik (qrammatik) variativliyin əsas əlamətini müqayisə olunan konstruksiyaların funksional-qrammatik baxımdan eyni olması təşkil edir. Bir sıra dilçilərin sintaktik sinonimlər kimi qəbul etdiyi halları digər dilçilər sintaktik variativlik kimi qəbul edirlər. Burada fikir müxtəlifliyinin əsasında təhlil olunan dil vahidlərinin komponentlərinin heç olmasa qismən maddi və semantik cəhətdən üst-üstə düşməsi əsas amildir. Qrammatik sinonimlər dedikdə yaxın məna bildirən müxtəlif qrammatik struktur və ya modellər başa düşülür və onlar, məna yaxınlığının dərəcəsinə baxmayaraq, heç vaxt üst-üstə düşümlər. Bu fərq onların tək-cə fərqli struktura malik olmasıyla deyil, həm də verilən məlumatın həcm və xarakterində özünü göstərir.

Sintaktik variativliyin əsasını isə leksik tərkibindən asılı olmayan qrammatik modelin bilavasitə özü təşkil edir. Qrammatik variant-cütlüklər kimi vahid model əsasında birləşmiş çoxsaylı və leksik cəhətdən müxtəlif

¹ . Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Москва: Наука, 1977, с. 32.

vahidlər çıxış edir. Sintaktik variativliyi qeyd edərkən təkcə eyni sintaktik mövqeyi deyil, həm də semantik ekvivalentliyin nəzərə alınmasının vacibliyi diqqətdən kənar qalmamalıdır. Məsələn:

avtobusda getmək - avtobusla getmək

Dilçilik elminin sintaksis bölməsində sintaktik sinonimlik dedikdə, ilk növbədə, dildə müəyyən münasibətin ifadəsi üçün iki və daha artıq sintaktik konstruksiyanın mövcudluğu başa düşülür. Bu cür eynidərəcəli və ya ekvivalent sintaktik konstruksiyalar toplusu sintaktik və ya sinonimik cərgəni əmələ gətirir.

E.İ.Şendels sintaktik sinonimlər ilə variantlar arasında olan fərqi aşağıdakı kimi izah edir:

“... qrammatik sinonimlik özündə bir-birindən struktur və mənaca fərqlənən sintaktik modelləri birləşdirir. Məzmundakı fərq mütəmadi sistemli göstəricilərə malik olan sistemli qrammatik mənalara aiddir. Sintaktik modellərin mənası yaxındır, lakin onlar heç vaxt üst-üstə düşmür. Variant modelləri isə onu digər modelə çevirməyən modeldaxili dəyişiklikdir. Variantlar yalnız cümlənin aktual üzvlənməsinə xidmət etdikdə əhəmiyyətə malikdir. Variantlar sinonimlərlə eyni deyildir, çünki onlar ya mənaca eyni olur, ya da onların məna fərqləri sistemli qrammatik mənalara toxunmur”¹

Bir çox mənbələrdə sintaktik sinonimliklə bağlı fikirlərdə fərqlərlə yanaşı, oxşar baxışlara da rast gəlinir. Sintaktik konstruksiyaların sinonimlik meyarlarını müəyyənəndirərkən semantik və formal əlamətləri əsas götürmək bu qəbildən olan tədqiqatçıları birləşdirən ümumi cəhətdir. Tədqiqatçıların fikirlərində rast gəlinən ümumi əlamətlər aşağıdakılardır:

- 1) eyni leksik tərkibin olması;
- 2) ümumi qrammatik mənanın olması;
- 3) struktur baxımdan müxtəlifliyin olması.

Beləliklə, sintaktik sinonimlik dedikdə leksik tərkibi yaxın mənalı sözlərdən ibarət olan, eyni funksiya yerinə yetirən, struktur baxımdan fərqli təşkil olunmuş, lakin biri digərini əvəz edə bilən ümummənalı konstruksiyaları nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, müxtəlif sintaktik modellərlə qurulmuş, lakin oxşar sintaktik münasibətlər ifadə edən istənilən sintaktik vahidlər sintaktik sinonimlər hesab edilə bilər.

¹ Шендельс Е.И. Синтаксические варианты./Филологические науки. Москва: Высшая школа,1962, № 1, с. 60.

Variativlik dedikdə dildə eyni bir mənanın müxtəlif formalar vasitəsilə ifadə edilməsi mümkünlüyü başa düşülür. Dilin inkişafında daxili və xarici amillər variativliyi yaradan əsas səbəblərdir. Daxili səbəblər dilin öz imkanlarından doğur, dilxarici variativlik isə başqa dillərlə kontaktın, dialektlərin təsirindən və s.-dən irəli gəlir. Onu da qeyd edək ki, dil sisteminə məzmun planı ilə ifadə planı arasında birin-birə nisbəti heç də həmişə özünü doğrultmur, yəni variativlik müşahidə olunur, birincisi, semantik variativlik, ikincisi, formal variativlik. Semantik variativlikdə bir maddi qabığa bir neçə mənə uyğun gəlir, formal variativlikdə isə bir mənə bir neçə maddi cildə ifadə olunur. Bir mühüm faktı da qeyd edək ki, dil vahidləri arasındakı iyerarxiyinin nəticəsi kimi onların variativliyi də iyerarxiyedir. Fonemin variativliyi morfemin səs qabığında variativliyi törədir, morfemlərin variativliyi tərkibinə daxil olduğu sözlərin variativliyini şərtləndirir, ayrı-ayrı sözlərin variativliyi isə cümlənin variativliyi ilə nəticələnir.

Tədqiqat əsnasında variativliklə bağlı əldə olunan fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- 1) variativlik dilin inkişafının obyektiv nəticəsidir;
- 2) dildaxili və dilxarici amillərin təsiri nəticəsində variativlilik arta və azala bilər;
- 3) dilin inkişafının bəzi mərhələlərində norma barışdırıcı (kompromis) mövqə tutur, yəni iki variantın eyni vaxtda eyni dərəcədə işlənməsi mümkün olur.

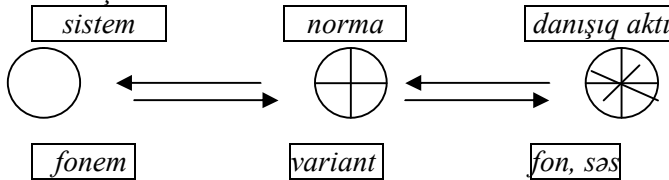
Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü yarımfəslisi "*Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələrdə variativlik probleminə dair*" adlanır. Bu hissədə Azərbaycan dilçiliyində variativlik məsələsinə toxunulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində variativlik məsələsi çox maraqlı doğuran, lakin geniş tədqiq edilməmiş məsələlərdən biridir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra dilçi alimlərin fikirləri diqqəti çəlb edir.

K.Abdullayev dilin bütün səviyyələrinin vahidləri üçün səciyyəvi olan sistemdaxili əlamətləri mətndə də şamil etməyə cəhd göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, mətndə dil vahidinə aid xüsusiyyətləri danışmaq vahidinə aid xüsusiyyətlərdən ayırmaq və onların hər birinə ayrı-ayrılıqda baxmaq lazımdır. K.Abdullayev bu məsələni nəzəri baxımdan çox vacib hesab edir. Bu qəbildən olan tədqiqat işləri "öz növbəsində mətnin informativ əsasını və variantlarının qarşılıqlı münasibətinin araşdırılmasına gətirib

çıxaran məsələdir”¹. Müəllifin “leksik və qrammatik sinonimlik, həmçinin variantlarda olan spesifik qrammatik əlamətlər”i variantların formalaşmasının linqvistik əsası hesab edir. Burada mühüm bir məqamı da qeyd edək ki, invariant-variant münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində K.Abdullayev dixotomik nəzəriyyəyə əsaslanmışdır. O, tekstemi sistemin vahidi, teksti isə danışığ vahidi kimi götürür. Qeyd edək ki, bu halda, norma səviyyəsi diqqətdən kənar qalmış olur.

Digər dilçi alim F.Veysəlli dildə üç səviyyənin fərqləndirilməsinin vacib olduğunu bildirir və bu halda müəyyən bir ardıcılığın da olduğunu göstərir: “Funksional sistem səviyyəsi, norma səviyyəsi və konkret danışığ aktı səviyyəsi”.

F.Veysəlli variant və invariant əlaqələrinin işlənilib hazırlanmasını dil və danışığ dixotomiyasının, habelə dildə ictimai və fərdi məsələlərin, sistem və norma və s. kimi problemlərin həllində əhəmiyyətinin vacibliyini xüsusi vurğulayır². O, fonem, variant və fonlar (səslər) arasındakı münasibəti əyani olaraq izah etmək üçün aşağıdakı sxemdən istifadə etmişdir.

F.Veysəlli variativlikdən bəhs edərkən yazır: “Variativlik dil vahidlərinin funksional sistemin yol verdiyi və onların işlənmə şəraiti və kontekstlə şərtlənmiş dəyişməsidir. Dilin strukturunun bütün səviyyələrinə xas olan variativlik obyektiv kateqoriyadır, lakin o, bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planının vahidlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir”³. Dilin ifadə planında müşahidə olunan dəyişmələri F.Veysəlli belə izah edir: “... bir tərəfdən, seqmentlərin fazalarının bir-birinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik vasitələrin onlara güclü təsiri

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s. 209.

² Вейсалов (Вейсалли) Ф. Проблема варьирования фонем в современной фонологии. “ВЯ”, Москва: Наука, 1990, № 3, с. 74.

³ Вейсалов (Вейсалли) Ф. Проблема варьирования фонем в современной фонологии. “ВЯ”, 1990, № 3, Москва: Наука, с. 70.

nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çalarlar ortaya çıxır. Baxmayaraq ki, bu çalarlar dil sistemində bizə hazır şəkildə verilmir, lakin onlar son dərəcə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız monoton və anlaşılmaz olardı”.¹

D.Yunusov dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyindən bəhs edərək qeyd edir: “Dilin müxtəlif səviyyələrinin variativliyi sistem daxili qanunlarla nizamlanır və mövqe, kombinator, distribusiya ilə şərtlənən variantları özündə ehtiva edən strukturdaxili variativlik, sosial amillərlə şərtlənən variativliyə qarşı qoyulur”.² Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin dərinədən tədqiqi ilə məşğul olan D.Yunusov daha sonra yazır: “... bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir”.³ Buradan da görünür ki, dil sisteminin fəaliyyətini variativlik olmadan təsvir etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd edək ki, cümlənin sintaktik tərtibatı onun intonasiya xarakteristikası ilə birbaşa əlaqədə olmur: eyni bir intonasiya müxtəlif sintaktik strukturlarda müşahidə oluna bilər, və ya əksinə. Eyni bir sintaktik tərtibatda müxtəlif. Məsələn, /Sara hepatitdir/ cümləsində nəqli və sual intonasiyası reallaşmışdır.

Hər bir cümlənin qrammatik forması formal-sintaktik və intonasiya kimi iki aspektdən təşkil olunmuşdur. “Cümlənin qrammatik forması onun sxemidir, başqa sözlə desək, dil vasitəsilə fikrin ifadə formasıdır. O, cümlənin qrammatik formasının sintaktik təşkili kimi, cümlənin əsası, yəni daimi xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Yeni zamanda, intonasiya cəhətdən sonsuz sayda variantlar əmələ gətirir. Bu onunla izah oluna bilər ki, cümlənin ayrı-ayrı hissələrində sözlər və cümlələr arasındakı daxili münasibətdə özünü göstərən sintaktik formadan fərqli olaraq, onun intonasiya

¹ Вейсалов (Вейсалли) Ф. Проблема вариативности языковых единиц. Segment və supersegment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. Bakı: Elm, 1990, c.16.

² Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “İ.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, s. 4.

³ Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “İ.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, s. 7.

forması daxili əlaqələrlə yanaşı, zahiri əlaqələri də kontekstual cərgədə ifadə etmək bacarığına malikdir”.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslı “İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyinin müqayisəli təhlili” adlanır. Bu fəsil 3 yarım fəsildən ibarətdir.

Bu fəslin “Ümumi qeydlər” adlı birinci hissəsində müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü olan güzəşt budaq cümləsi haqda ümumi məlumat verilir.

İkinci fəslin “Müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik variativliyi” adlı ikinci yarım fəslində müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə güzəşt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət edən vasitələr və eləcə də tabesiz budaq cümlələrdə və sadə cümlələrdə güzəşt mənası daşıyan digər elementlərdən söhbət açılır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Bağlayıcılar:

a) tabesizlik bağlayıcıları: *while, whether ... or,*

b) tabelilik bağlayıcıları: *though, although, even if, even though, even so.*

2. Bağlayıcı əvəzlilər: *whoever, whatever, whichever.*

3. Bağlayıcı zərflər: *wherever, however, whenever, whereas, no matter how, nevertheless, notwithstanding, no matter what.*

4. Sözləri: *considering that, in spite of (the fact), for all that, with all.*

5. Digər bağlayıcı elementlər: *in contrast, in the same way, on (to) the contrary, on the other hand, yet, all just the same, but otherwise, regardless, instead, regardless of.*

Nəzərdən keçirilmiş elmi ədəbiyyatda müasir ingilis dilində güzəşt budaq cümlələrinin dörd tipinin olduğu aşkarlanmışdır. İngilis müəllifləri N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva bu bölgünü aşağıdakı kimi aparmışdır ².

1. Clauses of admitted concession (qəbul edilmiş güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümlələri dildə daha çox işlənir.

¹ Киселева Э.П. О грамматической роли интонации в структуре английских сложно-подчиненных предложений с придаточными времени. Автореф. дис.... канд. филолог. наук. Москва: Книга, 1964, с. 4.

² Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E, etal. An English Grammar-Morphology, Moscow: Просвещение, 1985, p. 205.

*Though war and danger were in store, war and danger might not befall for months to come.*¹

2. Clauses of open concession (açıq güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümlələrində budaq cümlənin xəbəri felin vasitəli şəkillərindən biri olan Sabcanktivdə (Subjunctive Mood) işlənir.

*He said that he had received Jules' strict orders not to interfere in any way, no matter what might happen on the deck of the yacht.*²

3. Clauses of disjunctive or alternative concession (ayırıcı və ya alternativ güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümlələrində budaq cümlə 2 mümkün alternativ məna ifadə etdiyi halda, baş cümlədəki hərəkət artıq həyata keçirilmiş olmalıdır.

*Whether Miss Delmar be jealous or not of the man who invented "Ephemera", it is certain that she is fascinated by his work.*³

4. Clauses of hypothetic or rejected concession (fərziyyə və ya rədd edilmiş güzəşt budaq cümlələri). Bu növ güzəşt budaq cümləsində baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunu arasında ziddiyyət olur.

*If she got no money from her brother-in-law, she got what was as good as money-credit.*⁴

Tədqiqatın ikinci fəslinin üçüncü yarım fəslə "Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik variativliyi" adlanır. Müasir Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümlələrinin elmi-nəzəri ədəbiyyatda digər adı qarşılıqlı-güzəşt budaq cümləsidir və güzəşt budaq cümləsində ifadə olunan fikir ya baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulur, ya da güzəştə gedir. Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləsinin xəbəri *şərt şəkilçisi* və *da, də* bağlayıcılarının əlavəsi ilə ifadə olunur və bu əlamətlərlə də budaq cümlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlənin əvvəlində bəzən *lakin, amma, ancaq* bağlayıcıları da ola bilər.

*O, fikrini məndən gizlətsə də, mən ondan gizlətməməliyəm.*⁵

Bu cümlənin birinci hissəsindəki qarşılıqlı-güzəşt budaq cümləsidir, çünki budaq cümlədəki fikir baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulmuş və budaq cümlə baş cümləyə *-sa² şərt şəkilçisi* və *da² bağlayıcısı* ilə bağlanmışdır.

¹ Thackeray W.M. *Vanity Fair*. London: Penguin Classics. 2003, p. 442.

² London J. "Martin Eden". Kiev: Dnipro. 1980, p. 251.

³ London J. "Martin Eden". Kiev: Dnipro. 1980, p.306.

⁴ Thackeray W.M. *Vanity Fair*. London: Penguin Classics. 2003, p. 264.

⁵ Mehdi H. "Qara daşlar". Bakı: Azərənəşr. 1959, s. 317.

Müasir Azərbaycan dilində qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinin üç tipinə rast gəlinir: sintetik, analitik, sintetik-analitik. Bunlardan ən çox işlənəni sintetik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsidir ki, o da baş cümləyə ancaq *-sa²* şərt şəkilçisi ilə və *da²* bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır. Bu tip budaq cümlələrdən sonra, baş cümlədən isə əvvəl *lakin, amma, ancaq* bağlayıcıları işlənə bilər.¹

*Saçına dən düşsə də əməlləri cavandır.*²

Azərbaycan dilində qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinin analitik tipin-də *hərçənd* bağlayıcısı budaq cümlənin əvvəlində gələrək budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. Belə qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsindən sonra, baş cümlədən əvvəl bəzən *amma, lakin, ancaq* bağlayıcıları da işlənir.

*Hərçənd ay işığı yox idi, amma hava o qədər də qaranlıq deyildi*³

Bəzən *hərçənd ki*, mürəkkəb bağlayıcısı ilə də qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamaq mümkün olur.

*Hərçənd ki, o, dostundan bir-iki yaş balacadır, amma heç ondan geri qalmır.*⁴

Bundan əlavə Azərbaycan dilində qarşılıqlı güzəşt budaq cümləsinin analitik-sintetik tipli növünə də təsadüf edilir. Bu tip budaq cümlələr baş cümləyə *nə qədər* bağlayıcı sözü, *-sa²* şərt şəkilçisi və *da²* bağlayıcısı ilə bağlanır.

*Uşaqlar nə qədər xahiş etdilsə də, Rəməş razı olmadı.*⁵

Analitik-sintetik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümlələrində bəzən baş cümlə ilə budaq cümlə arasında *da²* bağlayıcısı işlənməyə də bilər.

*Mən özümü nə qədər axtarımsa, tapa bilmədim*⁶

Analitik-sintetik tipli qarşılıqlı güzəşt budaq cümlələrinin elə formaları da olur ki, baş cümlədə *o qədər* qarşılıqlı sözü də işlədilir.

*Bu sözləri Tahir nə qədər maraqla dinləyirdisə də, bir o qədər də az başa düşürdü*⁷.

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə (morfologiya). Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 214.

² Şahbazov R. Onun həyatında iki qadın var idi. Bakı: Mütərcim, 2014. s. 49

³ Əfəndiyev İ. "Söyüdlü arx". Bakı: Uşaqgəncnəşr. 1959, s. 172.

⁴ Mehdi H. "Qara daşlar". Bakı: Azərnəşr. 1959, s. 41.

⁵ Taqor Rabindranat. Məhəbbət çələngi. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1961, s. 245.

⁶ Mehdi H. "Qara daşlar". Bakı: Azərnəşr. 1959, s. 144.

⁷ Mehdi H. "Qara daşlar". Bakı: Azərnəşr, 1959, s. 170.

Tədqiqatdan bu qənaətə gəlmişik ki, Azərbaycan dilində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərində olur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli və müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir və s. Bu cəhətdən onların aşağıdakı məna növlərini göstərmək olar:

Müxtəlif ədəbiyyatlarda güzəşt budaq cümləsi müxtəlif ad altında izah edilmişdir: güzəşt budaq cümləsi, qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi, qarşılıq budaq cümləsi. Müasir dövrdə isə güzəşt budaq cümləsi termini daha çox işlədilir. Baş cümlə ilə budaq cümlənin məzmunları ya biri o biri ilə qarşılaşdırılır, ya da ki, biri digərinə güzəştə gedir. Bu baxımdan nəzəri ədəbiyyatda güzəşt budaq cümləsinin beş tipinə də rast gəlinir:

1. Güzəştli qarşılaşdırma;
2. Ziddiyyətli qarşılaşdırma;
3. Fərqləndirici qarşılaşdırma;
4. Müqayisəli qarşılaşdırma;
5. Şərtli qarşılaşdırma.¹

Tədqiqatın *“İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyinin eksperimental-fonetik təhlili”* adlı üçüncü fəslə dörd yarım fəslə bölünür.

Bu fəslin birinci yarım fəslə *“Eksperimental materialın auditor təhli-li və onun aparılması metodu”* adlanır. Eksperimentdə istifadə etmək məqsədilə ingilisdilli və Azərbaycandilli bədii ədəbiyyatdan cümlələr (Azərbaycan dilində 61, ingilis dilində isə 56 cümlə) seçilərək ADU-nun ingilis dilinin qrammatikası kafedrasının aparıcı müəllimləri tərəfindən auditor təhlil aparılmışdır. Daha sonra seçilmiş nümunələr Azərbaycanlı tələbə Gülər Hüseynli və ingilisdilli tələbələr Ceyms Brayt və Tomas Vud tərəfindən səsləndirilərək maqnitofona yazılmışdır. Lentə alınmış cümlələr eksperimentə cəlb olunaraq “PRAAT” kompüter proqramı vasitəsilə üç istiqamətdə təhlil edilmişdir.

Bu fəslin *“İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrinin melodik variativliyinin müqayisəli təhlili”* adlı ikinci bölməsində həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinə aid iki və üç sintaqmlı bir neçə cümlə təhlil edilərək müqayisə edilmişdir. Bu

¹ Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1974, s. 279.

bölməyə aid seçilmiş cümlələrdə həm pre, həm də post pozisiyada işlənmiş güzəşt budaq cümlələrində melodiklik zirvəsinin ölçüləri “PRAAT” proqramına əsasən müəyyənləşdirilərək verilmişdir. Burada hər iki dilə aid güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini araşdırarkən məlum olmuşdur ki, intonasiya müəyyən avtonomluğa malikdir, yəni onun təzahürü, reallaşması konkret leksik materialdan və müəyyən sintaktik strukturadan, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində komponentlərin yerindən asılı deyildir. Məhz intonasiyanın avtonomluğu eyni bir intonasiya konturunun müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda və cümlə tiplərində çıxış etməsinə imkan verir.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslı *“İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin temporal variativliyinin müqayisəli təhlili”* adlanır. Danışığı tempinin ləngiməsi iki və üç sintaqlı nəqli cümlələr üçün səciyyəvi haldır və saıtlərin sintaqlı daxilindəki yerləşməsinə əsaslanan sintaqlı təhlildən məlum olur ki, terminal sintaqlarda tempin ləngiməsi nəqli cümlələrin kommunikatıv təyinatına tam uyğundur. İki və daha artıq sintaqlı cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqların sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir. Terminal sintaqların sonunda saıtlərin orta tələffüz sürəti proqrediyent sintaqların orta tələffüz tempindən yüksəkdir.

Beləliklə, təhlil edilmiş ingilis və Azərbaycan dillərinə aid güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasının zaman parametrlinin təhlili göstərir ki, intonasiyanın zaman parametri də bir sıra variativ xüsusiyyətlərə malikdir. Zaman parametrlinin sonda orta səviyyədə olması, cümlədə rema mərkəzinin üzərində ciddi şəkildə artması, terminal sintaqların sonunda isə tədricən zəifləməsilə xarakterizə olunur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin dördüncü yarımfəslı *“İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyinin müqayisəli təhlili”* adlanır. Hər iki dildə iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, terminal sintaqların dinamik strukturunun təhlili ümumilikdə intensivliyi sonda ənən istiqamətli olmasını əks etdirir. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan cümlə tiplərindəki proqrediyent və terminal sintaqların başlanğıcında qeydə alınmışdır.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

İngilis və Azərbaycan dilçiliyində iki və daha artıq sintaqlı güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinə dair nəzəri

mənbələrin öyrənilməsi, onların intonasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlili bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1) həm germanistikada, həm də Azərbaycan dilçiliyində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş eksperimental-fonetik tədqiqat işləri yox dərəcəsidir;

2) ingilis dilində güzəşt konstruksiyaları bizə matris (əsas) və budaq cümlələr arasında olan zidd mənanı ifadə etmək imkanı verir. İnversiya edilmiş güzəşt konstruksiyaların qismən əsas cümlə xüsusiyyəti daşımalarına baxmayaraq, özünəxas quruluş xüsusiyyətinə malikdir və bu xüsusiyyətləri qrammatik konstruksiyalardakı xüsusiyyətlərə istinad edərək proqnozlaşdırmaq mümkün olmur;

3) bağlayıcılardan savayı bir sıra bağlayıcı elementlər də güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlamağa qadirdir və onlar da cümləyə ziddiyyət və ya güzəşt mənası verir. Güzəşt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayarkən istifadə edilən bağlayıcı vasitələr arasında variativlik hadisəsinə geniş rast gəlinir;

Güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik təhlilinin nəticələri aşağıdakı ümumiləşdirmələri irəli sürməyə imkan verir:

4) ingilis dilində söz sırası relevant əlamətdirsə, Azərbaycan dilində bu xüsusiyyət ingilis dilindəki qədər ciddi xarakter daşımır. Hər iki dildə mürəkkəb konstruksiyalarda budaq cümlə daha sərbəstdir, o, baş cümləyə münasibətdə pre- və postpozisiyalarda reallaşa bilər. Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi intonasiya komponentlərinin - əsas ton tezliyi, intensivlik, zaman, fasilə və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sintaqmların daxilində onların kommunikativ əhəmiyyətini, müstəqillik dərəcəsini və bitkinliyini səciyyələndirən oxşar intonasiya konturunun reallaşdığı məlum olur;

5) tədqiqat işində cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri onların semantik-sintaktik strukturu ilə qarşılıqlı əlaqədə şərh edilir. Müqayisə olunan dillərdə iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini oxşar və fərqli əlamətlərinin müəyyən edilməsində onların semantik-sintaktik quruluşla yanaşı, üslubi xüsusiyyətləri, cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində onların sintaqm tərkibi, sintaqmın pre- və ya postpozisiyada yerləşməsi, sintaqmın semantik bitkinliyinə malik olub-olmaması da nəzərə alınmalıdır;

6) cümlələrin akustik parametrlərinin ossilloqrafik təhlili göstərir ki, güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya konturunun təsvir edilməsində, onların sintaqmatik üzvlənməsində əsas ton tezliyi vacib parametr kimi çıxış edir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki mürəkkəb konstruksiyaların proqrediyent sintaqmlarında enən və davamedici melodiklik, terminal sintaqmlarda isə enən melodiklik hərəkəti qeydə alınmışdır.

7) bütün cümlələrin terminal sintaqmlarında dinamiklik sona doğru zəifləmələrlə müşayiət olunur. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan dil materialında proqrediyent sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır. Terminal sintaqmın dinamik strukturunun təhlili ümumilikdə intensivliyin sonda enən istiqamətli olmasını əks etdirir. İntensivlik zirvəsi təhlil olunan mürəkkəb cümlələrdəki proqrediyent və terminal sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır.

8) dil materiallarında zaman parametrinin təhlili göstərir ki, başlanğıc sintaqmlarda hecaların səslənmə müddəti artan-azalan, terminal sintaqmlar isə artan göstəricilərlə ifadə olunmuşdur. Proqrediyent sintaqmların orta tələffüz sürəti terminal sintaqmların orta tələffüz tempindən yüksəkdir.

9) eksperimental-fonetik təhlil güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin melodikliyinə müqayisəsi üzə çıxarmışdır ki, müqayisə olunan dillərdə ilk hissənin (proqrediyent sintaqm) əsas ton tezliyinin bitkinlik xüsusiyyətinə malik olmaması onların intonasiya cəhətdən müstəqil olmadığından xəbər verir.

10) terminal sintaqmın sonuna doğru tonun düşməsi relevant əlamətdir. Melodiklik komponentin terminal sintaqmdakı vəziyyəti sabit qalmır və o, cümlədən-cümləyə ciddi variativliyə məruz qalır;

11) hər iki dildə terminal sintaqmların son sözündə əsas ton tezliyinin minimum zəifləməsi müşayiət olunur ki, bu da nəqli intonasiyalı cümlələr üçün relevant əlamət hesab oluna bilər. Hər iki dildəki güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ümumi intonasiya konturunda izomorfluq müşahidə olunur;

12) hər iki dildə terminal sintaqmların başlanğıcı son faza ilə müqayisədə daha yüksək intensivlikli olması ilə səciyyələnir. Proqrediyent sintaqmlarda dinamiklik göstəricilərinin ayrılması yüksələn və ya yüksələn-enən, terminal sintaqmlarda isə əksər hallarda enən istiqamətli olması ilə diqqəti cəlb edir;

13) hər iki dildəki cümlələrdə əsas ton tezliyi və intensivliyin zəifləməsi və tələffüz tempinin ləngiməsi terminal sintaqmın sonunda özünü göstərir. Hər iki dildə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə terminal sintaqm sonunda melodiklik və dinamikliyin maksimum zəifləməsi, tempin ləngiməsi bitkinlik intonasiyasının təcəssüm etdiyi sintaqmdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı dərc olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli tipoloji təhlilinə dair // ADU Elmi Xəbərlər, Bakı, 2012, № 2, s. 112-117

2. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümlələrinin allomorf və izomorf xüsusiyyətləri / ADU. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 89-90

3. Вариативность в инверсированных уступительных конструкциях английского языка. Современная филология: теория и практика / Материалы XVI международной научно-практической конференции. Спецкнига. Москва, 2014, с. 42-46

4. Variativlik və onun növləri barədə mülahizələr // Azərbaycanca Xarici Dillər. Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal. Bakı: Mütərcim, 2014, s. 42-48

5. Variation of linking elements of concession in simple and complex sentences in English with their Azerbaijani equivalents // Культура народов Причерноморья. Крымский научный центр Национальной Академии Наук Украины и Министерства Образования и Науки Украины, 2014, № 277, с. 149-152.

6. Comparative analysis of melodic variation of concession clauses with two or more syntagms in English and Azerbaijani // International Journal of English Linguistics. Canadian Center of Science and Education. Toronto, Canada, 2015, V vol., s. 110-118

7. Comparison of temporal variation in subordinate clauses of concession consisting of two or more syntagms in English and Azerbaijani // IC on European Science and Technology. II vol. Vela Verlag Waldkraiburg. Munich, Germany, 2015, pp. 117-123

8. İngilis və Azərbaycan dillərində iki və daha artıq sintaqmlı güzəşt budaq cümlələrinin dinamik variativliyinin müqayisəsi // Filologiya

məsələləri. AMEA M.Füzuli adına əlyazmalar institutu. Bakı: Elm və təhsil, 2015, № 4, s. 269-277

9. İngilis və Azərbaycan dillərində güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik, temporal və dinamik variativlik (eksperiment əsasında) / Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Sumqayıt: SDU, 2016, s. 156-157

ВАРИАТИВНОСТЬ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С ПРИДАТОЧНЫМИ УСТУПИТЕЛЬНЫМИ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(На материалах английского и азербайджанского языков)

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена вариативности сложноподчиненных предложений с придаточными уступительными в английском и азербайджанском языках.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется её научная новизна, теоретическое и практическое значение, а также цели, задачи, методы, апробация и структура данной диссертации.

В первой главе - «Проблема вариативности в английском и азербайджанском языках» - даётся обзор концепций английских, азербайджанских и русских лингвистов, а также проводится анализ исследований этой проблемы в синтаксисе.

Вторая глава называется «Сравнительный анализ вариативности сложноподчиненных предложений с придаточными уступительными в английском и азербайджанском языках». Здесь проводится тщательный анализ этих предложений в разносистемных языках.

Третья глава называется «Экспериментально-фонетический анализ вариативности сложноподчиненных предложений с придаточными уступительными в английском и азербайджанском языках». Так как эта глава экспериментального характера, сложноподчиненные предложения с придаточными уступительными в английском и азербайджанском языках рассмотрены в эксперименте с точки зрения динамичности, темпоральности и мелодичности. До эксперимента образцы, взятые из художественной литературы прошли аудиторный анализ и были экспериментально проанализированы с помощью компьютерной программы «PRAAT».

В заключении представлены основные выводы и результаты, вытекающие из содержания диссертации.

VARIATION OF COMPOSITE COMPLEX SENTENCES
WITH THE SUBORDINATE CLAUSE OF CONCESSION
IN THE LANGUAGES WITH DIFFERENT SYSTEMS
(On the materials of the English and Azerbaijani languages)

SUMMARY

This dissertation is devoted to the variation of composite complex sentences with concessive clauses in English and Azerbaijani. It consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The “Introduction” comprises the actuality of theme, its scientific novelty, theoretical and practical significance; here the information about the goals, tasks, methods, approbation and structure of the dissertation is given.

In the first chapter called “The problem of variation in the English and Azerbaijani languages” the review of the concepts of English, Azerbaijani and Russian linguists, and the investigation of this problem in Syntax are given.

The second chapter is called “The comparative analysis of the variation of composite complex sentences with concessive clauses in the English and Azerbaijani languages”. In this chapter, concessive clauses in the English and Azerbaijani languages are analysed.

The third chapter entitled “Experimental-phonetic analysis of the variation of composite complex sentences with concessive clauses in the English and Azerbaijani languages” is of experimental character. In this chapter the composite complex sentences with concession clauses in both English and Azerbaijani, are experimented from melody, temporal and dynamic points of view. Before the experiment, the samples taken from literature were undergone auditorial analysis and later were analysed experimentally by the help of the computer program “PRAAT”.

The main results of the investigation are summarized in the “Conclusion”.

Çapa imzalanıb: 20.05.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./fəks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

РЕНА МАГСУДАЛИ ГЫЗЫ ГАСАНОВА

ВАРИАТИВНОСТЬ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
С ПРИДАТОЧНЫМИ УСТУПИТЕЛЬНЫМИ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

(На материалах английского и азербайджанского языков)

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2017